

A Bielefeldi Egyetemi Könyvtár online nyilvános katalógusa CD-ROM-on*

Ez a cikk – az előzővel szemben – azért tanulságos, mivel egy projekt mintaszerű végrehajtását mutatja be. A Bielefeldi Egyetemi Könyvtár 1987 közepén határozta el, hogy CD-ROM-on online nyilvános katalógust létesít, s nem egészen egy évnek kellett eltelnie addig, hogy az olvasók közmegegyezésére üzembe is helyezték.

A Bielefeldi Egyetemi Könyvtár (*Universitätsbibliothek Bielefeld = BEK*) csaknem egy éve üzemelteti online nyilvános katalógusát CD-ROM-on. Először a könyvtár információs központjában elhelyezett személyi számítógépen valósult meg az üzem, majd ez év kezdetétől egy második berendezésen is a jogi és a szociológiai intézeti könyvtárban.

A használók szabadon férhetnek hozzá a személyi számítógépekhez legalább 22 óráig, sőt az egyik terminált záróráig, éjjel egyig lehet használni.

E szolgáltatás igénybevétele változatlanul jelentős, noha időközben a mikrofilmlapon lévő teljes betűrendes katalógus a tételek újabb rétegével egészült ki, s ezen túlmenően a használók hét terminál révén a legújabb katalógus-adatbázishoz, az IBAS (Informationssystem beliebiger Anwenderstrukturen = tetszőleges használói struktúrák információs rendszere) rendszerhez is hozzáférhetnek.

Néhány hónap elteltével már nem lehet az újdonság varázsáról beszélni; a CD-ROM katalógust – önkiszolgálásra alapozó koncepciójával együtt – teljességgel elfogadták.

A könyvtár dolgozói ugyan mindig látótávolságra tartózkodnak a katalógustól, de csak felkérésre adnak segítséget vagy útbaigazítást. Ez a módszer bevált. A "dörzsöltebb" olvasók szívesen osztják meg a rendszer használatára vonatkozó tippjeiket az "újoncokkal". A közvetlen személyes kapcsolattal lehet a legjobban szabályozni a berendezések előtti állandó tolongást is.

Mielőtt a könyvtári katalógus CD-ROM-változával szerzett bielefeldi tapasztalatokról beszámolnánk, és a használatot számokkal jellemeznénk, néhány szót a katalógus kifejlesztési szakaszáról, hogy világossá váljék, miért lett olyan ez az OPAC (Online Public Access Catalogue), mint amilyen.

* Lásd Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie, Sonderheft 50., 79. Deutscher Bibliothekartag in Bonn, 1989. Reden und Vorträge. Herausgegeben von Günther Wiegand und Else Maria Wischermann, Frankfurt/Main, 1989. p. 183–191.

1987 júliusának közepén kezdte meg munkáját a CD-ROM katalógus projektcsoportha. Az új dokumentumtípusok szakreferensének vezetésével a katalógizálási, a számítógépesítési, az olvasószolgálati és a gyarapítási osztály munkatársai kezdtek hozzá egy használóknak szánt online katalógus kifejlesztéséhez; ezek a munkatársak már szereztek bizonyos tapasztalatokat a házi IBASII adatbázis működése során, s részben közre is működtek a rendszer katalógizálási és szerzeményezési komponenseinek kifejlesztésében.

A feladatot hamar körvonalazták: az OPAC-ot a CD-ROM technikára kell alapozni, s lehető legrövidebb idő alatt, szoros anyagi feltételek mellett kell kifejleszteni a legcélszerűbb utat választva, tehát a már meglévő rendszerek igénybevételével.

A projekt vezetője már a DFG (Deutsche Forschungsgemeinschaft = Német Kutatási Társulat) anyagi támogatásáért benyújtott kérelem részeként kidolgozta a katalógus követelményprofilját, amelyhez mérten a létező CD-ROM adatbázisokat is ki lehetett értékelni. A kínálat elemzése 1987 augusztusáig tartott.

Alaposan megvizsgálták a Bowker cég Books in Print plus rendszerét, amely az Online Computer Systems szoftverét használja, valamint a Saur kiadó International Books in printjét az akkori Dataware 2000 szoftverével együtt. Ehhez jött még az amerikai General Research Corporation a Laserguide rendszerrel (ez hamarosan kiesett) és a B.O.S. cég, amely ugyan bibliográfiai adatbázist nem, de egyéb CD-ROM termékeket kínált. Sajnos, az egyik rendszer sem felelt meg azoknak az elképzeléseknek, amelyek egy kényelmes, önmagát megmagyarázó használati felületet "álmodtak meg". A projektcsoportha egységes volt a felajánlott rendszerek megítélésében; ezt akkor sem szabad elhallgatni, ha a bibliográfiai területen a fejlődés már továbblépett.

A Books in Print szoftverje látszott számunkra – egy OPAC számára! – a legkevésbé alkalmasnak: nem rendelkezett beviteli maszkkal, hanem csak egy parancsmóddal; zavaróan hatott sokszínű, soklép-

csős ablaktechnikája, amely ahelyett, hogy a képernyőt teljes mértékben kihasználta volna, beszűkítette a mindenkori kijelzésmezőt.

Egy olyan partnert kellett találni, aki késznek mutatkozott arra, hogy CD-ROM rendszerének használói felületét elképzeléseink szerint, lehetőleg nagy többletköltségek nélkül módosítsa.

A használói felületnek könnyen megváltoztathatónak kellett lennie, hogy az OPAC bevezetése nyomán nyert tapasztalatokat a későbbiekben érvényesíteni lehessen. Ebből fakad az a követelmény, hogy a használói felületet a visszakereső rendszertől lényegében elválasztva kell kifejleszteni és vele egy metszésponton keresztül összekötni. Ezen az alapon alakult ki együttműködésünk a CCS céggel, pontosabban szólva a Philipsszel kapcsolatban álló Adatbázis-technikai Munkaközösséggel (B.O.S., CCS, Lasec).

1987 októberétől már a programozás előmunkálatait kellett végezni. Itt is előnyösnek mutatkozott a használati felület elválasztása a visszakereső rendszertől, amihez főként katalogizálási és számítógépes szakemberekre volt szükség. Kis munkacsoportok foglalkoztak az egyes problémakörökkel, így az adatformátummal, az indexeléssel, a jelkészlettel, a kijelzési formátumokkal, a stopszavak listájával, a beviteli adatsor kezelésével.

A használói felület kialakítása sem volt egyszerű, és csapdákat is rejtegetett. Példaként csak a beviteli maszkot és a színek kiválasztását említjük.

A nyilvános katalógustól elvárható legfontosabb szolgáltatásokat az 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat

A BEK CD-ROM katalógusának szolgáltatásai

Menüvezérelt, kényelmes használói felület, laikus és profi parancsmóddal

Megjelenítési formátumok

- ▶ rövid leírások időrendben, a helyi adatok sorával
- ▶ katalóguscédula-formátum
- ▶ MAB1-formátum

Jobbról való csonkolás és logikai operátorok

Indexfunkció a keresőindexek áttekintéséhez

Útbaigazító szövegek a használathoz

Az állomány felállítási rendje

A keresés eredményeinek kinyomtatása és lehívása kemény- és hajlékonylemezzre, választás szerint vagy rövid leírással, vagy katalógus-, MAB megjelenítési és MAB1-csereformátumban

Megjegyzések: A menüvezérelt, kényelmes használói felületen választani lehet a beviteli maszkos, laikusoknak szóló mód és a szakértői mód mint parancsmód között. A három megjelenítési formátummal kapcsolatban: a rövid leírások kronologikusan rendezett listáján a legfrissebb tétel áll legfelül, s már itt is szerepelnek a helyi adatok: a kölcsönzési állapot, a leltári szám, a raktári jelzet. A könyvtárosok-

nak meg kellett tanulniok, hogy ne legyenek tekintettel a karton nagyságára, hanem a katalóguscédulaformátum megjelenítéséhez használják ki az egész képernyőt. A MAB1 (Maschinelles Austauschformat für Bibliotheken = gépi csereformátum a könyvtárak számára) formátumnál a kategóriakódokat "beszélő" jelzések váltották fel. A DFG támogatása elnyerésének egyik előfeltétele az volt, hogy az adatok MAB1-csereformátumban is rendelkezésre álljanak. Az ehhez szükséges fordítóprogramot a könyvtárnak kellett kifejlesztenie. A CCS cég MAB1-formátumban kapta meg az adatokat.

A keresőindexek áttekintéséhez szükséges indexfunkció segítségével minden keresőmezőből kiválasztható a megfelelő mutató. A kiválasztott fogalmakat át lehet vinni a keresőmaszkba.

Az útbaigazító magyarázatokat bármikor meg lehet változtatni. Lehetőleg ne legyenek egy lapnál hosszabbak, és csak egyetlen kérdéssel foglalkozzanak, egyébként alig használják őket.

Az állomány felállítási rendjéről a képernyőn megjelenő könyvtári alaprajz tájékoztat, amelyen villogó jelzi, hogy a keresett könyv melyik épületrészben található.

A tételek kinyomtatása általában rövid formában történik; kivételezett, jelszóval rendelkező használók számára egyéb formátumokban is, s a hajlékony- és keménylemezzre való lehívás lehetősége ugyancsak fennáll.

Hosszadalmas tesztelesek után került sor a teljes katalógusállomány CD-ROM-ra vitelére: az egyik CD-n a bibliográfiai adatok, a másikon a mutatók kaptak helyet. A két lemezhez való egyidejű hozzáférés új technikai megoldás kifejlesztését tette szükségessé. 1988 januárjában a katalógus már 1,4 millió kötetről tájékoztatott.

1988-ban már be lehetett mutatni a nyilvánosságának az első katalógusverziót, egyelőre nem tökéletes visszakereső szoftverrel. Ezt követte a szakmai bemutató a bielefeldi CD-ROM szemináriumon 1988 májusában és a berlini könyvtári kongresszuson.

Az alig egy évig tartó előkészületi szakasz után a könyvtár a katalógust a használók számára az évente megrendezett információs héten, 1988. június közepén helyezte üzembe.

A CD-ROM katalógussal szerzett bielefeldi tapasztalatok mindmáig általában pozitívak. A használat néhány jellegzetességét azoknak az adatoknak a segítségével mutatjuk be, amelyeket 1988 októberétől 1989. március végéig gyűjtöttünk. Ehhez mindekeelőtt a használók beviteléről automatikusan készült feljegyzések szolgálnak alapul, valamint egy statisztikai program, amely a kérdéseket kiértékeli (pl. időpont, terjedelem, a találatok száma szerint). Mindezeket saját tapasztalataink és kollégáink megfigyelései egészítik ki, melyeknek a katalógus bemutatása és a használatához kért segítségnyújtás közben jutottak birtokába, továbbá azokkal a használókkal folytatott beszélgetések, akik eligazítás nélkül vették igénybe a katalógus személyi számítógépét.

Hangsúlyozni kell, hogy az itt leírt tapasztalatok a BEK-re jellemzőek, s a használóknak eddig nyújtott katalógusszolgáltatások hátterén kell vizsgálni őket.

Mint már említettük, az olvasótermekben áll néhány, a katalógus-adatbázishoz kapcsolódó terminál; az első közülük már 1978 óta, több mint tíz éve. Ezek a berendezések nagyon népszerűek, noha az IBASII esetében nem beszélhetünk előnyös használói felületről, hiszen ez csak egy könyvtárosi munkaeszköz, amelyet módosítás nélkül tettünk a nyilvánosság számára is hozzáférhetővé mint lekérdezési rendszert.

A CD-ROM katalógus megjelenését tehát a használók nem úgy érzékelték, mint az első online használói katalógus bevezetését, hanem mint a korábbi szolgáltatás javított, modernizált változatát. Noha az új katalógus még nem helyettesítheti a megrendelt, ill. még nem katalogizált tételek naprakész szolgálati adatbázisát, kezelhetősége miatt a közönség előszeretettel használja.

A második személyi számítógép beállítása után a használók és kereséseik száma több mint a kétszeresére növekedett (vö. a 2. táblázattal).

2. táblázat

A használat fő adatai

	1988. okt. – dec. 1 berendezés	1989. jan. – márc. 2 berendezés
A kérdések száma	11 236	27 709
A használók száma	1 166	4 247
A kérdések száma keresőmódban	10 836	27 271
A kérdések száma parancsmódban	400	456
A kérdések száma a 2. keresőmaszkkal	556	1 085

1988 utolsó három hónapjában az egyetlen berendezésen 11 ezer keresést végeztek, 1989 első negyedében viszont a két berendezésen már közel 28 ezerre emelkedett a számuk. Összehasonlítható időszakokról van szó, mert a karácsonyi és a húsvéti ünnepek hasonló visszaesést okoznak a forgalomban. Az egyéni használóknak időközben kevesebb idejük maradt a lekérdezésre: amíg 1988-ban átlagosan 10, most alig 7 keresésre futja belőle. Ezen további katalógusállomások beállításával remélhetőleg segíteni lehet a jövő hónapban. (Egyelőre négy további berendezése van tervbe véve; az év végéig összesen tíz állomást helyeznek üzembe.) Időközben a használat tovább növekszik. Egyedül áprilisban 2800 használót és több mint 14 000 kérdést jegyeztünk fel.

Öröndetes, hogy a beviteli maszkot általában elfogadták. A parancsmódot csak néhány szakértő használja, ritkábban, mint ahogy erre a rendszer kifejlesztésekor az IBAS-kereséshez való hasonlóság alapján számítottunk. A második keresőmaszk hasz-

nálatára kevesebbszer kerül sor, mint minden huszadik kérdés, s akkor is túlnyomórészt a megjelenési évek szerinti szűkítésre. A második maszk (amelyet csak az elsővel lefolytatott keresés után kínálunk fel) célja az volt, hogy a tapasztalatlan használók keresési menü formájában kapják meg annak lehetőségét, hogy a keresési mezők közötti ÉS-kapcsolat mellett a VAGY és a NEM logikai operátorokat is hasznosíthassák; továbbá hogy a megjelenési év és a kiadványtípus másodlagos keresési szempontként érvényesülhessen. A csekély igénybevétel arra mutat, hogy esetleg elegendő lesz ezeket a lehetőségeket csak a parancsmódba beépíteni.

A beviteli maszk tíz keresőmezőt tartalmaz. Szükségtelen volt aggályoskodni amiatt, hogy egy ilyen sok mezőt kínáló menü netán teljes kitöltésre biztatja a használót. (Néhány kivétel persze akad.)

A 3. táblázat szerint a kérdések több mint kétharmadánál a beviteli maszknak csak egyetlen keresőmezőt töltötték ki. Több mint négy mezőt ritkán vesznek igénybe; persze ez ritkán is hozza meg a kívánt eredményt. Mert aki sokat ír, könnyebben hibázik.

3. táblázat

A kérdésenként felhasznált keresőmezők száma (1. keresőmaszk)

A keresőmezők száma	A kérdések száma	%
1	26 661	68,5
2	6 749	17,3
3	2 733	7,0
4	1 388	3,6
5	755	1,9
6	363	0,9
7	155	0,4
8	102	0,3
9	39	0,1
	38 945	100,0

A keresőmezők meghatározásánál és a képernyőn való elrendezésüknél a feltételezett használati gyakoriságot vettük alapul. Kiindulópontul az IBAS-használat tapasztalati adatai szolgáltak.

Külön problémát jelentett, hogy a BEK-ben hiányzik az állomány tárgyszavas feltárása. Kompromisszumként mégis megadtuk a tárgyszómezőt, de csak a hetedik helyen. A hozzá tartozó útbaigazító szöveg utal a mező használatának problematikus voltára. Kompenzálásképpen az alcímekre is kiterjesztettük a címszó szerinti visszakeresés lehetőségét.

A 4. táblázat a képernyőnek megfelelően sorrendben adja meg a keresőmezőket; az adatok szerint a gyakorlat igazolt bennünket. A keresések több mint 60%-ában szerepelnek címszavak; ha csak egy mezőt használnak, akkor ez az eseteknek mintegy

felében a címszó sora. Hozzávéve ehhez a szerző szerinti kereséseket is, a használat 80%-át kapjuk meg.

4. táblázat

A keresőmezők aránya a kérdésekben

	Az összes, 1–9 keresőmezőt tar- talmazó kérdés %	Egyetlen kere- ső mezőt tar- talmazó kérdés %
Címszó	62,7	46,1
Szerző/testületi szerző	24,3	38,9
Testületi címszó	1,7	1,1
Teljes cím	4,2	5,4
Sorozati címszó	1,5	0,6
Szakrendi hely	1,6	1,9
Tárgyszó	3,0	4,3
ISBN	0,2	0,2
ISSN	0,0	0,0
Kölcsönzési szám	0,8	1,5

Megjegyzések: A *testületi címszavak* akkor is lehetővé teszik egy testület kiadványainak megtalálását, ha a testület pontos nevét nem ismerjük. Kongresszusok esetében a címszavak között a rendezvény helye is szerepel. Ez a címszómutató fontosnak látszott, mivel a "szerző/testületi szerző" mezőben a teljes névre történt a mutató kialakítása, s ezért a benne való keresésnél a testület nevének legalább az elejét pontosan kell tudni.

A *teljes címet* akkor érdemes használni, ha a címszó szerinti keresés túl sok találatot eredményez, pl. nem jellemző címek vagy egyetlen szóból álló címek esetében. A címről mint egészről szóló mutatót annak ellenére is el kellett készíteni, hogy ehhez a keresőindexhez túl nagy tárolókapacitás szükséges. Mindenesetre e keresőmező használatához még egy figyelmeztető szöveget is meg kellett jeleníteni a képernyőn; ugyanis a használóknak nehézséget okoz az a szabály, hogy a címek elejéről el kell hagyni a névelőket.

A *sorozati címszó* a részcímek sorozati adatait hasznosítja. Minthogy a kötetszámra is vissza lehet keresni, pl. a "Mathematics 1124" beadásával közvetlenül megkaphatjuk a "Lecture notes in mathematics" c. sorozat 1124. kötetét anélkül, hogy a részcímet ismernénk.

A *kölcsönzési szám* az az egyedi szám, amelyet minden kölcsönözhető egységbe vonalkód-címként beragasztanak.

Ahogy a feljegyzések mutatják, némely használó az első mezőbe viszi be az őt érdeklő témát kifejező szavakat, s nem törődik a mező elnevezésével. Mivel ezek a szavak túlnyomóan címszavak, a keresés többnyire sikeres. Ám esetenként a szerző nevét is ebbe a mezőbe viszik be. Az eredmény váratlan, noha gyakran magas a találatok száma: a szerző (pl. Weiss, Peter) írásai helyett azoknak a címeknek a listája jelenik meg, amelyek a "Weiss" vagy a "Peter"

szavakat tartalmazzák (a vessző a VAGY logikai kapcsolatot jelzi). Mindezen esetekben – a feljegyzések szerint – a használó okul a hibából, helyesbíti a keresőmaszkot, és a szerzői mezőben ismétli meg a kérdést.

A használók szívesen indítják többször is újtára ugyanazt a kérdést, különös előszeretettel akkor, ha a keresés eredménye nulla.

A használói kérdésekről készült feljegyzések a keresőszöveg mellett a keresés dátumát és időpontját is rögzítik. Ugyanígy megszámlálják az egy használó által végzett kereséseket. Ebből kiderül, hogy az esti órákban sok olvasó zavartalanabban, azaz hosszabban és nagyobb kísérletező kedvvel ül a berendezés mellett (vö. az 5. táblázattal).

5. táblázat

A berendezések időbeli kihasználtsága (1989)

Időpont	A kérdések száma	%-ban
8–9	672	2,4
9–10	1527	5,5
10–11	1921	6,9
11–12	2169	7,8
12–13	2565	9,3
13–14	2563	9,3
14–15	2805	10,1
15–16	2701	9,8
16–17	2459	8,9
17–18	2238	8,1
18–19	2087	7,5
19–20	1421	5,1
20 óra után	2581	9,3

Folyamatos a berendezések intenzív használata 11 és 19 óra között. A feljegyzések szerint csak ez után az időpont után kezdődik az OPAC lehetőségeinek alapos kipróbálása.

A CD-ROM katalógus használata időközben a könyvtár mindennapos gyakorlatává vált. Ezáltal igazoltan megállapítható, hogy könnyen kezelhető és áttekinthető rendszer. Különösen azon igyekeztünk, hogy a keresési adatok megfelelő előkészítése révén (pl. a külön jelek vagy a kitöltendő mezők kezelésével) a nullás keresési eredményt lehetőleg kiküszöböljük. Egy nem várt keresési eredmény címlistájából lehet tanulni, a nullás keresési eredményből csak ritkán.

Hamarosan elkészül a katalógus új kiadása. Ebben a kettő helyett egy CD-n fognak elhelyezkedni az adatok. Két fő problémát kell még megoldani. Először is biztosítani kell a katalógusadatok folyamatos naprakészségét. Szándékaink szerint ez hetenként történne meg az adatátviteli hálózaton keresztül. Ez évben megteremtődnek hozzá a technikai előfeltételek az egyetemi hálózat kiépítésével. Majd – remélhetőleg nem a távoli jövőben – annak kell következnie, ami egy OPAC-ot teljessé tesz, vagyis a kölcsönzési rendszerhez való kapcsolódásnak. A használók, látva az állomány felállítási

térképén villogó jelet, már ma is megkérdezik, vajon azt jelenti-e, hogy a könyv biztosan ott áll a helyén és nincs kikölcsonözve.

A CD-ROM a könyvtár más területein is helyet talált magának. Az információs központban jelenleg nyolc kereskedelmi bibliográfiai adatbázis és referenszmű használatát tesszük lehetővé a könyvtári személyi számítógépeken. Ezekbe a rendszerekbe a központi könyvtár gyarapítási és katalogizálási osztályának számos munkatársa dolgozta be magát, és

az érdeklődők is megtanulhatják a használatukat; mindezt időigényes, de szívesen vett változatosság-nak tekintik.

Ezenkívül a szerzeményezésnél bibliográfiai segédletként használjuk a CD-ROM-on lévő Books in Printet (BIP) és a Verzeichnis lieferbarer Büchert (VLB). A BIP adatait a távolsági megrendelési rendszerben alkalmazzuk: az adatok egyfelől a könyvkereskedők elektronikus postaládájába mennek, másfelől saját adatbázisunkba kerülnek. Ez év folyamán a VLB-t ugyanígy kívánjuk hasznosítani.

Fordította: Papp István

Az Országos Műszaki Könyvtár ÚJ, INGYENES SZOLGÁLTATÁSA

kb. 2 MILLIÓ

forgalomban lévő és a közeljövőben megjelenő

KÖNYVRŐL és FOLYÓIRATRŐL

tájékoztat.

BIBLIOGRÁFIAI ADATBÁZISOK KOMPAKTLEMEZEN!

Books in Print Plus

az USA-ban forgalmazott könyvekről,

Whitaker's Bookbank

a Nagy-Britanniában forgalmazott könyvekről,

Verzeichnis Lieferbarer Bücher

az NSZK-ban forgalmazott könyvekről,

Ulrich's Plus International Serials Database

az egész világon megjelenő időszaki kiadványokról.

Az adatbázisokban a katalógusok szokásos keresési adatain kívül országok, címszavak, közreadók, kiadók, olvasókör és még számos szempont szerint lehet keresni, szakértői segítséggel.

Részletes felvilágosítással készséggel állunk rendelkezésére:

OMK Olvasószolgálat
Telefon: 138-4900
Cím: Budapest VIII., Múzeum u. 17.
Telex: 224944 omikk h

